

ПРОВОКАЦІЯ ЯК МОВЛЕННЄВА ДІЯ

У сучасній лінгвістиці побутує вивчення динамічного аспекту речення. Відповідно актуалізується синтаксична прагматика, де зміст речення розглядається як такий, що безпосередньо пов'язаний з метою висловлення. Висловлення ж постає як акт мовлення, який передбачає мовця і слухача, а також намір мовця відповідним чином вплинути на слухача. Так, реалізуючи якусь інформацію, висловлення має мету попросити, наказати, спитати тощо. Отже, у процесі спілкування люди використовують речення для виконання таких дій, як інформування, прохання, наказ, питання та ін. Всі вони визначаються як мовленнєві акти. Поняття мовленнєвого акту вперше використали представники Оксфордської логіко-філософської школи Дж.Остін, Дж.Серль, П.Стросон, Д.Гордон та Дж.Лаокофф. Згідно з їхньою теорією, мінімальною одиницею спілкування є не речення, а мовленнєвий акт, спрямований на досягнення певної комунікативної мети. Мовленнєвий акт позначений певним наміром, силою і визначається умовами комунікативної ситуації. Основні типи мовленнєвих актів визначаються як репрезентативи, директиви, комісиви, експресиви, декларативи [2]. З огляду на спосіб репрезентації виділяються прямі та непрямі мовленнєві акти. Прямий акт – це висловлення, в якому тип мовної структури відповідає комунікативному наміру мовця. Непрямий акт – висловлення, мета якого не відповідає особливостям його формальної організації. Наприклад: мовленнєвий акт наказу оформлюється структурою, в якій наявна наказова дієслівна форма. Відповідно висловлення *Виконуйте!* визначається як прямий мовленнєвий акт. Але не завжди існує повна кореляція між мовленнєвим актом і формою його вираження. Так, наприклад, питальна форма реченнєвої конструкції *Чи не могли б Ви це виконати?* не відповідає спонукальній семантиці висловлення (пор.: *Виконайте це, будь ласка*). Тим самим реалізується непрямий мовленнєвий акт, за якого мета висловлення не корелює з його формальним оформленням. Невідповідність між типами мовленнєвих актів і реченнєвими конструкціями, через які вони реалізуються, веде до активного функціонування непрямих мовленнєвих актів. Як наслідок, в сучасній прагматиці досі немає вичерпної класифікації мовленнєвих актів. Через це не всі мовленнєві акти зафіксовані в наукових працях і ряд їх ще не знайшов свого визнання і синтаксичного статусу. Одним із таких є провокація.

Провокація – мовленнєва дія суб'єкта, що спонукає адресата виконати дію, яку той не намірений чи не схильний виконувати, або ж не виконувати дію, яку адресат намірений виконати. При цьому провокація реалізується таким чином, що мовець знімає з себе будь-яку відповідальність за провокування: він так будує своє висловлення, що адресат впевнений, ніби це він сам зробив свідомий вибір своєї поведінки. Наприклад: *[Патрокл-конокрад. Жив ти на селі? Жив. Що з тобою батько й брати зробили? А де ж твоє добро, що ти в гурті з ними заробив? Братик ріднесенький украв! Що тут треба зробити? Узять їх добро та й поділити так, щоб і тобі залишилося. Роман. А чому ж у заповідях написано : "Не укради"?]Патрокл. А як вовк у тебе теля вкраде, то ти не прийдеши та не вб'єши вовка, не віднімеш у його теля? Не укради у чесного, а в злодія своє одбери! А ти глянь: старшина і староста гарбають обчеські гроші – злодії!.. Пани хапають казюнні гроші – злодії! Брати замотали братову частку – злодії! Усі промишляють, як хто втне. Ти тепер он з голоду пухнеш, а вони там собі горілочку попивають, аж облизуються, та пундики-мундики тріскають, та з Романа сміються, – аж черевко догори дметься, – що такого дурня халдейського, таку лемішку гречеську знайшли, що не вміє свого добра в їх вирвати. Піди лиш, позивайся з їми! Випозиваєш? Роман. Чорта випозиваєш!* (Б. Грінченко). Комунікативна мета мовця – спровокувати Романа вкрати коней у рідного батька – реалізується специфічними конструкціями. Мовець прямо не вказує, що він хоче, аби Роман пішов красти. Натомість використовує градацію емоційно-експресивних речень, ніби виражаючи своє незадоволення і несправедливістю, яка панує в світі, і несправедливим поведінням сім'ї з Романом. Крім цього, він неодноразово запитує в Романа *Що тут треба зробити?* і сам дає відповідь, підказуючи ненав'язливо єдино можливі дії в конкретній ситуації – *Узять їх добро та й поділити так, щоб і тобі залишилося*. Інший аргумент у формі констатива звучить як непохитна і загальноприйнята істина – *Не укради у чесного, а в злодія своє одбери!* Врешті-решт висловлення починає набувати більшого емоційного напруження. З одного боку, мовець використовує жаргонну образливу лексику для характеристики слухача, – *дурень халдейський*,

лемішка гречеська, – що, безумовно, викликає в людини обурення і спротив, бажання довести протилежне; з іншого боку, вживає суміжну пару емоційного імператива *Піди лиш, позивайся з їми!* з риторичним запитанням *Випозиваєш?*, чим остаточно знецінює так звані цивілізовані засоби боротьби з несправедливістю. Отже, мовець не спонукає слухача прямо щось зробити, він лише представляє ситуацію так, що слухач приходить до думки, що вкрасти коней є справедливим і правильним вибором, єдино можливим в даній ситуації. При цьому за слухачем ніби залишається свобода вибору – він може це зробити, а може і не робити, але з ситуації мовлення видно, що мовець реалізував мету свого висловлення (**Роман. Чорта випозиваєш!**)

Провокація як мовленнєвий акт має свою специфіку. Особливістю є те, що провокація не має стандартизованого мовного вияву. Вона маскується під інші види мовленнєвих актів (прохання, докір, питання та інші), водночас відрізняючись від них інтенційним змістом – спровокувати до дії. Тому можна вважати, що провокація є різновидом директивів. Водночас відсутність специфічних конструкцій для вираження провокації дозволили визначити її як непрямий мовленнєвий акт, реальний ілюктивний намір якого є максимально (наскільки можливо) прихованим від слухача. Мовленнєвий акт провокації реалізується лише за певної комунікативної ситуації. Зокрема, мовленнєву ситуацію, що детермінує провокацію, визначають такі ознаки: зацікавленість мовця у виконанні слухачем певної дії; усвідомлення мовцем, що слухач не намірений виконати цю дію (про це мовець дізнається зі слів самого слухача, або ж це само собою зрозуміло з контексту); відсутність у мовця повноважень чи прав, аби прямо наказати чи вимагати виконання дії, або ж його переконаність у тому, що наказ чи вимога не будуть виконані належним чином. Провокація як мовленнєва дія має трикомпонентну структуру. Її компоненти визначаються як провокаційний директив, маніпуляційний компонент, зворотній зв'язок. Провокаційний директив – це компонент мовленнєвого акту, що являє собою висловлення прохання, рекомендації, поради тощо, під яке маскується провокація. При цьому директив у провокації не завжди вербалізується. Маніпуляція являє собою відсилання слухача до фонових уявлень про морально-етичні, релігійні загальноприйняті норми поведінки, світоглядні принципи чи переконання. Іншими словами, це апелювання до свідомості слухача, до тих фонових знань та загальноновизнаних оцінок, які в ній закладені. Зворотній зв'язок – реакція слухача на провокацію. Вона може бути вираженою словесно або ж мімікою, жестами чи конкретними діями слухача. Зворотній зв'язок слугує для мовця сигналом того, що мета провокації досягнута, або ж стимулом до її продовження. Наприклад: [**Гайнка.** *А тільки я не люблю, що через їх та ніколи й поговорити з тобою, мов у жнива!..* **Зінько.** *Не з-так то вже й ніколи...* **Гайнка.** *От бач! От бач! ... А я все сама, як вербиченько в полі.* **Зінько.** *Та ти ж із матір'ю... І добре ж знаєш, що я не з примхів те роблю, а задля громадської справи так треба...* **Гайнка.** *Задля громадської справи... – почала була щось непевне Гайнка, але Зінько перебив її, кажучи своє далі.] **Зінько.** *А ти ж у мене розумна, ти ж не така, як інші жінки, що їм байдуже, що там поза хатою робиться; ти розумієш, що кожному громадянину треба за добро громадське dbати.[В гарненькій голівці Гайнчиній оця штука – громадське добро – була якась надто невиразна... Але що Зінько її хвалив (вона так любить, як він її хвалить), то й вона подобришала задля того премудрого туману, задля того громадського добра і зараз же знову сіла біля самісінького Зінька, взяла його голову і положила собі на коліна.]* (Б. Грінченко) Чоловік прагне, щоб дружина перестала сперечатись і перечити йому, але не хоче гримати чи вимагати від неї чогось прямо, щоб не посваритись і не образити жінку, яку дуже любить і поважає. Тому мовець вдається до провокації. У наведеному висловленні директив ("*Не сперечайся зі мною!*") імпліцитний. Маніпуляційний компонент виявляється в тому, як чоловік вигідно представляє свою жінку на фоні інших, вирізняє її з-поміж інших жінок, використовуючи заперечно-видільну конструкцію *ти ж не така, як інші жінки*. Водночас він актуалізує її особисті якості (на це вказує лексема *розумна*) та апелює до загальнолюдських норм (*кожному громадянину треба за добро громадське dbати*), акцентуючи на суспільній свідомості жінки (*ти розумієш*). В цілому ж маніпуляція постає як невинний обман. Зворотній зв'язок у тексті не вербалізується, але з подальших дій жінки зрозуміло, що провокація досягла ефекту.*

Таким чином, провокація – це специфічний непрямий мовленнєвий акт, використання якого в мовленні є ефективним засобом маніпулювання поведінкою слухача, впливу на його вибір без усвідомлення цього впливу. Використання провокації мовцем вимагає від нього певних умінь і, можливо, здібностей, хоча спровокування зустрічається і в мовленні маленьких дітей. Дослідження того, хто може спровокувати і що для цього потрібно, є справою

майбутнього, як і вивчення власне акту провокації, чинників його використання, способів розпізнавання й того, як можна уникнути маніпулювання своєю поведінкою і свідомим вибором.

Література

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики. – К.: "Академія".-2004.
2. Дж. Р. Серль. Что такое речевой акт //Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 17. – М., 1986. – С. 151-169.

*Євгенія Цебрій
наук. керівник – доц. О.В. Лабащук*

ГОГОЛІВСЬКІ ТРАДИЦІЇ У РОМАНІ Л. ДЕРЕША "КУЛЬТ".

М. Гоголь і Л. Дереш – представники різних літературних періодів, люди з зовсім різними світоглядами. Один писав російською, але для України, другий творить виключно українською мовою. Їх розділяє майже два століття, та, незважаючи на це, простежується багато спільного між творами цих двох авторів, що, власне, і є предметом дослідження у цій статті.

Творчість М. Гоголя не обійдена увагою літературознавців. Досить згадати фундаментальні праці таких відомих дослідників як : Ю. Манн, М. Храпченко, В. Вересаєв, О. Стронецький, Н. Крутікова, С. Машинський, В. Жданов та ін. Але до таємниці гоголівського слова ще йти та йти. Існує ціла наука, яка досліджує творчість великого письменника – гоголезнаство. Натомість нам не відомо ніяких ґрунтовних досліджень творчості Л. Дереша. Детальніше про нього можемо дізнатись із газетних інтерв'ю та матеріалів Інтернету. Він ще не відомий широкій аудиторії читачів, але вже досить популярний серед книгоманів. Що ж спільного між М. Гоголем і молодим львівським письменником? Досліджень такого плану немає, тому наша тема є досить актуальною.

На основі праці Ю. Манна "Поетика Гоголя"[4] можемо виділити такі мотиви творчості М. Гоголя: карнавалізація зображуваного, персоніфікація в людському образі злої сили, втручання в сюжет вищих сил, сцени танцю, страх перед нечистою силою, розповіді у формі чуток, здогадів, сновидінь, передчуття недоброго. Незаперечним є і факт того, що основним джерелом творчості М. Гоголя є фольклор, тому фольклорні мотиви спостерігаються у всіх його ранніх творах. Важливо відзначити те, що такі ж мотиви спостерігаються і у романі Л. Дереша "Культ". У нашій статті ми не зможемо розглянути усі аспекти цієї багатогранної теми, тому зупинимось на окремих моментах які, на нашу думку, є досить важливими.

Містично-романтична традиція в українській літературі бере свій початок від творів Миколи Васильовича Гоголя. Його "Вечори на хуторі біля Диканьки" вперше відкрили світ романтичних, загадкових, а часом демонічних сюжетів та образів. Перш ніж ми спробуємо знайти зв'язок чи відмінності між творами М. Гоголя та Л. Дереша, зазначимо, що основна риса притаманна їх творчості – демонізм, який "базується на уявленні про існування потойбічних сил, втілених в постаті демона, котрий уособлює буття і силу трансцендентного світу, й втручання котрого здатне докорінно змінити життя людини" [5;142]. Сили зла у М. Гоголя представлені надзвичайно різноманітно: це чорти, русалки, відьми, чаклуни. Щодо творів Л. Дереша, то на нашу думку, сучасного читача русалками чи домовиками уже не здивуєш. Якщо читач 19 століття сприймав образ чорта в червоній свитині, русалку-потопельницю чи чаклуна як втілення моторошно-містичного потойбіччя, то для наших сучасників такі герої є уже комічними і годяться переважно для мюзикла, а не містичного роману. Усе це спонукає Л. Дереша написати дещо інший твір, створити персонажів, одні з яких є втіленням абсолютного зла, інші – намагаються боротися з цим злом.

В романі Л. Дереша "Культ" дуже чітко простежується такий гоголівський мотив, як передчуття недоброго. Після того як Хома Брут ("Вій") дізнався, що повинен три ночі читати молитви над мертвою сотниківною, його охопили дивні передчуття: "Філософ вздрогнув по какому-то безотчетному чувству, которого он сам не мог растолковать себе. Темное предчувствие говорило ему, что ждет его что-то недоброе"[2;158]. Аналогічні відчуття переслідують і Юрка Банзая ("Культ"), знаки, які він помічав не пророчили нічого доброго: "Знаки, вони почали з'являтися тут і там, у найнесподіваніших місцях... У Євки Навії в Мідних Буках корова отелилася двоголовим телям. Теля померло на третій день. Соби, яких мало хто бачив у міднобуківських лісах, стали юрмитися навпроти коледжу. Інколи ночами вони дико ухкали й кричали... О так! Знаки були всюди. Достатньо лише знати куди дивитись. І знати, що вони віщують"[3; 44-45].